

ALEXANDRU AVRAM: „ARHITECTURA ROMANICĂ DIN CRIȘANA”*

Abordarea studiilor comparative în domeniul de infinită complexitate al artei transilvănene – tratat anterior într-o puzderie de publicații cu valoare inegală, redactate în trei limbi și caracterizate aproape fără excepție prin ignorarea fenomenului în ansamblu –, a devenit posibilă prin apariția în 1959 a lucrării profesorului Virgil Vătășianu, *Istoria artelor feudale în țările române*, care a sistematizat și interpretat critic materialul documentar existent la acea dată.

Inventarierea monumentelor istorice, efectuată în intervalul 1962–1966¹ și bazată în principal pe lucrarea prof. V. Vătășianu în ceea ce privește Transilvania secolelor XIII–XVI, a avut meritul de a crea pentru prima dată un fond documentar general, în care fiecare monument este caracterizat printr-un minimum de date științifice, un loc de primă importanță avându-l schița de relevu și reprezentările fotografice.

S-ar părea, deci, că a scrie despre vechea arhitectură din Transilvania a devenit un lucru ușor pentru cercetătorul înarmat cu *Istoria artei feudale* a prof. Vătășianu și cu materialul inventarierii monumentelor. Riscurile pe care le comportă această operație sînt demonstrate de studiul *Arhitectura romanică din Crișana* de Alexandru Avram.

*
* *

În ansamblul fondului de inventariere, – care în mod inevitabil prezintă numeroase carențe, datorită întocmirii lui de către un număr mare de colective cu pregătire inegală –, fișele lucrate de Direcția de sistematizare, arhitectură și proiectare a construcțiilor din cadrul fostei regiuni Crișana, se remarcă prin conștiinciozitatea cu care au fost realizate, atît sub aspectul releveelor, cît și al documentării istorice datorată muzeografilor I. Ordentlich și N. Chidioșan². Acest material reclamă totuși o atentă verificare: schițele de relevu prezintă în unele cazuri – destul de rare de altfel – lipsuri însemnate, cum este, de exemplu, absența semicalotei care acoperă absida poligonală de la Abram. Istoricul monumentelor are meritul de a urmări studiul etapelor de construcție, dar datele se fac în principal pe baza bibliografiei vechi maghiare, preluată integral, fără aprecierea critică pe care ar fi putut-o prilejui cercetarea pe teren.

* Comitetul județean pentru cultură și artă–Bihor, Muzeul județean, Bihor–Oradea, 1969, 64 p. cu 38 ilustrații în text.

¹ Inventarierea monumentelor a fost inițiată de Direcția monumentelor istorice și realizată cu colaborarea Direcțiilor de sistematizare, arhitectură și proiectare a construcțiilor, din cadrul fostelor Sfatului populare regionale și a muzeelor regionale.

² În lucrarea recenzată sînt amintite numai releveele (p. 3), care au fost întocmite pentru D.M.I. – și nu pentru secția de istorie a Muzeului județean Bihor –, în cadrul acțiunii de inventariere

Utilizînd materialul fișelor de inventariere, Alexandru Avram acceptă în consecință sistemul de referință al cercetătorilor maghiari, conform căruia orice formă semicirculară (la arcele golurilor sau la absidă) constituie o caracteristică indiscutabilă a stilului romanic, limitat ca manifestare în timp la anul 1300. Combinînd această concepție cu încercări personale de periodizare a romanicului³, autorul evoluează cu desăvîrșită siguranță printre deceniile veacului al XIII-lea, a căruia împărțire cronologică ar fi corespuns unor etape de evoluție stilistică net diferențiate și imposibil de confundat⁴. Certitudinea datărilor pe baza analizei formelor se îngrădește uneori într-un interval de cinci ani⁵, deși din textul notei 52, referitoare la datele propuse de prof. Vătășianu („Menționăm că datele

³ Utilizarea pietrei făcute la biserica din Fughiu „ar presupune o datare anterioară invaziei tătară” (p. 55, r. 24–26). Absența ogivelor (menționate de V. Vătășianu în baza bibliografiei lui Buniyay – op. cit., p. 120, nota 2) la corul patrat al bisericii din Cacuciul Nou (și nu Vechi), este invocată ca argument pentru datarea ante 1241 (p. 55, r. 28–29 și nota 88), deși bolta semicilindrică de la Cacuciul Nou se întilnește la corul patrat al bisericii din Hălmașiu, datată acum de autor „spre sfîrșitul secolului al XIII-lea aproximativ în ultimele două decenii” (p. 56, r. 6–7), prin analogie cu Strei și Sintămăria Orlea, care au boltire pe ogive. Apar de asemenea încercări de datare pe baza unor caracteristici neprecizate ale materialelor de construcție, dintre care cităm: „un nucleu de calcar original, databil spre sfîrșitul secolului al XIII-lea” (p. 49, r. 14–15); „cărămidă plată de dimensiuni mari” (p. 49, r. 2–3 și nota 87); „materialul liant folosit în această perioadă... un mortar de calitate superioară, cu mare coeziune, realizat pe baza varului nestins” (p. 49, r. 34–35); „materialul de construcție frecvent folosit în perioada romanică” (p. 56, r. 1–2) – fiind vorba despre zidărie de piatră. Se mai propun datele pe considerente de compoziție, a căror formulare vagă nu permite însă sesizarea unui specific romanic. Astfel, biserica din Albiș este situată în al patrulea sfert al secolului al XIII-lea, datorită „principalelor caracteristici tipic romanice ale turnului, cum sînt amplasarea, forma ferestrelor, masivitatea zidurilor și ogivele rudimentare” (p. 54, r. 40–44); din cauza unor „analogii de ordin general dintre Albiș și Mișca, în care locul cel mai de seamă îl ocupă elevația turnului”. Mișca este datată „în jurul anului 1300, în perioada de tranziție dintre romanic și gotic” (p. 55, r. 3–6).

⁴ Donjonul din Cheresig este datat „în primul deceniu de după invazia tătară”, ținînd seama de „plan, elevație, materialul de construcție folosit, specific secolului al XIII-lea” (p. 6, r. 25–26). Ruina cetății din Finiș este datată „aproximativ în deceniul al șaptelea din secolul al XIII-lea”, datorită unei „ferestre în arc frînt, singurul element de datare mai sigur” (p. 8, r. 2–5). Ruina bazilicii din Tămașda este încadrată „în ultimii ani din cel de al treilea sfert al secolului al XIII-lea” (p. 52, r. 22–24), fiind precedată „cu cca un deceniu” de Sînnicolaul de Beiuș (p. 53, r. 1–2). Biserica din Abram, în forma actuală, „nu poate data dinainte de ultimii ani ai secolului al XIII-lea, cca 1290–1300” (p. 54, r. 20–21), din cauza presupusei existențe a unei faze anterioare bazilicale.

autorului amintit mai sus, acceptate de noi în lucrarea de față, sînt ipotetice”), rezultă că Al. Avram a parcurs – fără a-și însuși însă metoda – principiile expuse în primele pagini ale *Istoriei artei feudale*, din care cităm:

„Trebuie să recunoaștem că sistemul de clasare adoptat de noi e principal și deci schematic, e un sistem ce nu ține seama de coincidențe care într-un moment dat și într-o localitate anumită ar fi putut influența fizionomia unui monument determinat, fie prin prezența unui meșter din avangarda timpului, fie prin colaborarea unui meșter îmbătrînit. Astfel socot că deocamdată va trebui să năzuim să reconstituim pe baza caracteristicilor stilistice ale materialului păstrat, evoluția și cronologia principală, schematică, rezervîndu-ne libertatea de a modifica sau inversa în viitor poziția unui monument sau a unui grup de monumente, în măsura în care vor apare informații mai amănunțite și mai concludente” (V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, Buc., 1959, p. 9).

Spre deosebire de atitudinea cercetătorului experimentat, care propune cu rezerve un sistem de referință, indispensabil ca instrument de lucru pentru ordonarea unei mase de informații disparate, fără a exclude corective reclamate de apariția unor date noi, Al. Avram prezintă, pe baza caracteristicilor stilistice, determinări tipologice și date care nu țin seama de următoarele aspecte:

– Fenomenul eclecticismului romanico-gotic din Transilvania, rezultat atît din transmiterea tardivă a acestor două curente, cît și din adaptarea la condițiile social-economice ale țării, ambii factori conducînd la interferențe stilistice greu de corelat cu Europa apuseană și centrală.

– Persistența tardivă a unor structuri simple, împămîntenite tocmai prin facilitatea execuției.

– Menținerea structurii romanice pe toată durata goticului transilvănean, care adoptă doar decorația gotică, cu excepția bisericilor-hală (corul bisericii evanghelice din Sebeș, biserica Sf. Mihail din Cluj, Biserica Neagră ș. a.).

Ca exemplu concludent al acestor manifestări specific locale amintim persistența tipului de plan cu navă unică și absidă semicir-

⁵ Datarea în sfertul al treilea al secolului al XIII-lea, făcută cu rezerve de către prof. V. Vătășianu pentru Uilacul Șimleului, este restrînsă de autor la intervalul 1270–1275, în baza unor exemple care oscilează între mijlocul și a doua jumătate a veacului respectiv, precum și în funcție de „aspectul morfologic al turnului și ferestrelor rotunde de pe fațada de nord, de proveniență Cisterciană” (p. 54, r. 1–4).

culară (considerat de autor ca unul dintre elementele care îndreptătesc datarea „în primii ani de după tătari, 1245–50”⁶), în faza care depășesc cu mult limitele secolului al XIII-lea: biserica Buna Vestire din Almașu Mare–Joseni, menționată documentar în 1418 și biserica Sf. Nicolae din Cib, amintită în secolul al XVIII-lea, ambele în județul Alba⁷; biserica din Giulești jud. Maramureș, cu termen *ante quem* la sfârșitul veacului al XIV-lea⁸; ruina bisericii din Suseni și biserica reformată din Văleni-Oaia, ambele în județul Mureș, ale căror ancadrame le situează cel mai devreme către sfârșitul secolului al XV-lea⁹; biserica Adormirea Maicii Domnului din Voivodenii Mari jud. Brașov, datată în jurul anului 1500¹⁰; biserica mănăstirii Rimești jud. Alba, cu inscripția din 1486¹¹.

În baza aceleiași persistențe a unor forme atipice, considerăm eronată aprecierea corului patrat ca un element „tipic romanic”, care ar permite datarea bisericii Adormirea Maicii Domnului din Hălmașu jud. Alba „spre sfârșitul secolului al XIII-lea, aproximativ în ultimele două decenii” (p. 55, r. 46–47 și p. 56, r. 1–7), făcându-se abstracție de existența unor biserici cu cor patrat, construite în fază deplină manifestare a goticului (Ribîța, Zlatna, Crișcior) și fără a se ține seama de studiile care situează apariția acestei forme de plan în Transilvania, sub influența șantierelor cisterciene din țările învecinate¹², sau de larga răspândire pe plan european a corului patrat, începând din preromanic până în fazele avansate ale goticului.

O informare unilaterală denotă și formularea derivării bisericilor-sală – implicat a corului patrat, prin exemplificarea cu Cacuciul Nou – din arhitectura de lemn (p. 58, r. 7–11), fără a se aminti păreri contrarii asupra acestei origini, formulate în studii recente¹³, deși datoria unui cercetător este de a prezenta opiniile contradictorii, chiar atunci când se alătură uneia din ele.

Prudența cu care trebuie formulate în general datele bazate exclusiv pe elemente de formă, devine obligatorie în cazul zonelor

periferice ale unor arii de cultură, evitarea afirmațiilor cu caracter de postulat demonstrând cunoașterea adâncă și înțelegerea complexității fenomenului artistic. Modul categoric în care sînt emise caracterizările cu privire la arhitectura romanică din Bihor constituie, după părerea noastră, aspectul metodic asupra căruia ar trebui să se concentreze atenția autorului lucrării recenzate. La acest obiectiv, s-ar mai putea adăuga mînuirea nesigură a termenilor de specialitate¹⁴

¹⁴ Selecționăm:

– Utilizarea curentă a termenilor „portal semicircular” și „fereastră semicirculară” pentru portaluri sau ferestre cu arc semicircular.

– Brîiele care compartimentează fațadele turnurilor sînt denumite „friză” (p. 17, r. 14) sau „cornișă” (p. 41, r. 4 și p. 24, r. 4 și 6), deși cornișa desemnează zidăria scoasă în consolă la partea superioară a unui zid, iar friza – cu accepție precisă în arhitectura clasică – este acceptată cu rezervă de Viollet le Duc, în *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*, Paris, 1868, T. IV, pentru termenul *bandeau*, al cărui corespondent în limba română este briu.

– Preferința accentuată pentru familia verbului „a articula”, utilizată în cele mai variate interpretări: „O cornișă de piatră articulează perimetrul turnului” (p. 24, r. 4); „biserica foarte simplă, fără articulații ale fațadei” (p. 48, r. 1–2); „portal semicircular nearticulat” (p. 30, r. 13–14); „In interior nava este cit se poate de simplă, nefiind articulat cu nici un element de plastic” (p. 38, r. 13–14). Sugerăm autorului să înlocuiască aceste formulări cu descrieri clare, întrucît termenul *articulație*, care implică posibilitatea de mișcare, are aplicări precise în construcție, ca, de exemplu, ferme sau cadre articulate, implicînd posibilitatea de oscilare în limitele permise de dispozitivele de articulație.

– Termenul *tribună* corespunde în arhitectura romanică fie galeriilor amenajate peste colaterale, fie încăperilor sau galeriilor cu arcade orientate spre navă, care apar în partea de vest a bisericilor. Este eronată utilizarea termenului pentru balcoane de lemn adăugate în navă, (p. 30, r. 16 și 24; p. 41, r. 15).

– „Altarul pentagonal” (p. 31, r. 6–7). Planul absidei poligonale, încheiată spre est cu trei laturi, – care are deci cinci fețe exterioare, dar și o latură interioară, în care se deschide arcul de triumf –, diferă fundamental de figura geometrică a pentagonului. „Altar poligonal cu patru laturi” (p. 27, r. 19) desemnează terminația poligonală cu trei laturi a navei de la Uilacul Șimleului. Este de dorit ca – pentru Transilvania – să se evite termenul de *altar* în descrierea planurilor, deoarece la bisericile de altă confesiune decît cea ortodoxă prin *altar* se înțelege exclusiv o piesă de mobilier. Considerăm indicată utilizarea termenilor *cor*, *absidă* și *cor cu absidă*, acolo unde există și conform tipului de plan.

– „... nava... fiind penetrată de ferestre semicirculare” (p. 46, r. 3–4). Termenul *penetrație* se aplică la întrepătrunderea a două volume în geometrie și – în general – a unor elemente de aceeași natură. În consecință, un gol (fereastră cu arc semicircular) nu poate *penetra* (verb inexistent în dicționar) un pilon, respectiv zidul. În aceeași categorie de formulări discutabile se situează: „... pereții... marcați doar de cite o fereastră semicirculară” (p. 48, r. 14–15); un turn care „la parter este străpuns, de un portal semicircular” (p. 30, r. 1); „portal semicircular nearticulat, așezat în interiorul tindei” (p. 30, r. 13–14).

– „Portal treptat” (p. 17, r. 3), pentru chenarele cu retrageri succesive în unghi drept. Un ancadrament similar este descris la p. 30, r. 1 cu variațiuni „portal semicircular, profilat rudimentar”.

– „Arc de descărcare” (p. 17, r. 6–7), termen care desemnează arce încastate în masa de zidărie, apare utilizat pentru arcul portant al portalului, concomitent cu „iron-

și o oarecare lipsă de experiență în aprecierea directă a construcțiilor¹⁵, independentă de datele bibliografice.

ton” – specific arhitecturii clasice – în loc de *pinion*.

– „Un impost (p. 24, r. 9), în loc de o impostă.

– „Un capitel decorat, de formă cubică, pe suprafața căruia se pot desluși motive spiralate” (p. 24, r. 13–14). Capitelul cubic nu poate fi denumit de formă cubică, întrucît volumul lui rezultă din intersecția unui cub cu o sferă. Motivele spiralate, vizibile în figura 15, nu au nici o legătură cu spirala și reprezintă o stilizare de ove.

– „Coridor... cu scări de cărămidă” (p. 15–16). Formularea desemnează o scară cu trepte de cărămidă, amenajată în grosimea zidului.

– Alternanța arcadelor cu parapete de înălțimi diferite de la Uilacul Șimleului este impropriu caracterizată ca o suită de „trifore” (p. 30, r. 19).

– „Partea superioară a turnului, construită într-o perioadă recentă din lemn și tablă” (p. 41, r. 6–7). Astfel este descris un frumos foisor cu stilpi de lemn, scos în consolă, care a fost adăugat cel mai târziu în secolul al XVIII-lea, împreună cu acoperișul cu coif înalt, încadrat de patru tumulețe de colț și care este astăzi învelit cu tablă, dar care a avut desigur învelitoare de șindrilă.

– „Boltit în sfert de sferă” (p. 44, r. 22). Denumirea curentă este *semicalotă*.

– „Arc de triumf” (p. 44, r. 22 și p. 55, r. 18–19), în loc de *arc triumfal*.

– „Contraforturi fără rol structiv” (p. 38, r. 9–10). Termenul *structiv* nu există în *Dicționarul limbii române moderne*, Ed. Academiei, 1958. În ceea ce privește aprecierea rolului, semnalăm că orice contrafort are un rol constructiv – și anume acela de a întări zidurile –, indiferent de soluția adoptată pentru acoperirea interiorului (tavan, boltă în leagăn, boltă pe ogive). Considerăm că ar fi momentul să dispară din studiile noastre eroarea conform căreia se atribuie rol „structiv” numai contraforturilor corelate cu bolti pe ogive, existînd suficientă documentație asupra vastei utilizări a contrafortului în arhitectura romanică și pre-romanică, precum și asupra deosebirilor dintre contrafortul romanic și cel gotic.

– Biforele cu goluri încheiate la partea superioară în unghi ascuțit sînt denumite „ferestre înguste... cu un coronament triunghiular” (p. 41, r. 5–6), sau „ferestre triunghiulare” (p. 54–55).

¹⁵ Citeva exemple de caracterizări discutabile:

– Ipoteza acoperirii planului în formă de poligon neregulat al donjonului din Cheresig cu o calotă pe pandantivi, situată „într-una din colturile interioare” (p. 6, r. 9–10), ar merita un studiu independent, tratînd atît apariția unei influențe bizantine la o construcție romanică cît și ingeniozitatea boltirii în sine, dacă ar exista probe suficiente asupra existenței în trecut a unei asemenea boltiri, fapt asupra căruia ne permitem, însă, să avem unele îndoieli.

– Releveu din fișa de inventar a bisericii din Abram a omis indicarea semicalotei care acoperă absida poligonală. În mod inexplicabil, textul descriptiv al aceleiași fișe a preluat eroarea din releveu, formulînd în consecință ipoteza înlocuirii unei presupuse abside semicirculare cu actuala absidă poligonală, caracterizată drept gotică. Ipoteza se regăsește și în lucrarea recenzată (p. 54, r. 13–15), deși bolta absidei există și este unitară cu arcul triumfal semicircular, avînd planul de naștere subliniat printr-un profil de piatră, care urmărește și dubla retragere („trepte”) a arcului triumfal. Din fotografia inclusă în fișa de inventar nu se poate însă deduce modul de racordare a semicalotei cu planul poligonal (panouri curbe? pandantivi?). La aceeași construcție, ipotezele preluate din bibliografie conduc la ideea unei etape inițiale de tip bazilical, ceea ce ar părea justificat prin amplasarea ferestrelor navei la o înălțime dictată aparent de existența unor colaterale. Cercetarea fotografiilor arată însă că tencuiala căzută pe cca 4 m înălțime permite să se observe țesera perfectă a absi-

În aceste condiții, prezentarea enigmaticului monument de la Uilacul Șimleului, cu parafrazări discutabile ale textului lui V. Vătășianu¹⁶, apare hazardată, mai ales cînd este făcută cu pretenția de a reveni asupra datei. Este normal ca discuția asupra eventualei derivări din tribunele peste colaterale a galeriilor existente în grosimea zidurilor să imbrace forme interrogative („tribunele laterale, inexplicabil de înguste” – p. 30, r. 17), dar acestea se situează în puternic contrast cu datarea categorică „în jurul anilor 1270–75” (p. 53–54). În ceea ce privește originea acestor galerii, ar putea fi luate în considerare și galeriile de circulație care apar în arhitectura unor biserici romanice din Normandia (Coutances, Cérisy-la-Forêt, St. Étienne din Caen ș. a.), bineînțeles fără pretenția stabilirii unei influențe directe întrucît la Uilacul Șimleului nu poate fi invocat rolul funcțional, de asigurare a legăturii la nivele superioare între turnurile de vest și zona transeptului, pe care îl au aceste galerii în bisericile normande¹⁷. Ar putea fi însă, un

dei – presupusă gotică – cu nava, continuitatea profilului romanic de la planul de naștere al semicalotei care acoperă absida, precum și lipsa unor arcade de comunicare cu presupusele colaterale, în afară de un gol cu arc semicircular pe latura de sud.

– Autorul confundă nivelele la turnul bisericii din Uilacul Șimleului (p. 30, r. 3–9), scăpînd din vedere existența unui prim etaj, inclus în prisma cu baza patrată și luminat prin goluri circulare, caracterizate drept cisterciene la p. 54, r. 2–3. Deasupra acestui etaj se ridică încă trei nivele, rezultate din compartimentarea prismei octogonale, biforele situîndu-se în consecință la etajul III.

– Ferestrele originare, cu arc semicircular, de la nava bisericii din Abram, nu sînt identice cu cele ale zidului de vest, refăcut ulterior (p. 31, r. 2–5), acestea din urmă avînd la partea superioară forma de arc plat, ceea ce corespunde perfect distanței dintre etapele respective de construcție.

– La p. 42, r. 12–14, autorul caracterizează drept „un portal scund dar foarte larg, de formă semicirculară”, arcada deschisă ulterior pentru realizarea comunicării cu pridvorul tardiv de pe latura de nord.

– Ipoteza acoperirii navei de la Șistea cu o boltă semicilindrică (p. 50, r. 10–15), este nejustificată, întrucît zidurile cu grosimea de 50 cm nu ar fi putut suporta împingerile unei boltiri cu deschidere de 6,08 m (conform relevuului din fișa de inventar). De altfel, ipoteza este în contradicție cu afirmația de la paragraful următor, conform căreia nu se cunosc pînă în prezent exemple de bolti romanice la navele bisericilor-sală

exemplu de reproducere formală, prin transmisiuni succesive, a unui element care și-a pierdut semnificația. În orice caz, credem că încercarea de explicare prin analogie cu adevăratele tribune de la nivelul superior al colateralelor, așa cum apar – de exemplu – la bazilica Sf. Gheorghe din Praga, nu poate conduce la o concluzie satisfăcătoare.

De asemenea, apare prematură caracterizarea bisericii din Albiș ca o construcție cu cor fortificat, de tipul bisericii Cîdeștilor din Rîu de Mori-Suseni sau al bisericii reformate din Ocna Sibiului, la care adăugăm exemplul corului fortificat care precede absida semicirculară a bisericii evanghelice din Cîsnădie¹⁸. Turnul de la Albiș, nesemnlat de prof. Vătășianu, dar relevant în fișa de inventariere, este desaxat față de navă. Latura scurtă a navei, opusă turnului, prezintă la colțuri rotunjirile muchiilor care apar adesea la construcțiile ridicate în secolul al XVIII-lea. Existența boltirii pe ogive la primul etaj al turnului, – formula pe care, personal, nu am întîlnit-o în

din Transilvania. În realitate, există biserică-sală de tradiție romanică cu nava boltită semicilindric, cum sînt, de exemplu, biserica Buna Vestire din Almașu Mare – Joseni jud. Alba Iulia și biserica mănăstirii Rîmeți.

– Afirmația că biforele încheiate în unghi ascuțit de la Mișca ar fi opera unei refaceri (p. 54–55), nu ține seama de existența acestei forme la turnurile romanice din Cetatea de Baltă și Sincraiu de Mureș. Credem, dimpotrivă, că biforele de la nivelul V (și nu de la „cel de al doilea registru”) reprezintă singurul element care ar justifica datarea – cu rezerve – în jurul anului 1300, toate celelalte aspecte structurale și formale regăsindu-se în arhitectura goticului transilvănean pînă aproape de mijlocul secolului al XVI-lea.

¹⁶ V. Vătășianu, *Op. cit.*, p. 70.

¹⁷ Jean Bony, *La technique normande du mur épais à l'époque romane*, în „Bulletin monumental”, Paris, 1939, p. 153–188.

¹⁸ Pînă în prezent, turnul de apărare ridicat deasupra corului bazilicii din Cîsnădie a fost considerat ca operă a fortificării efectuată după 1493 (V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 591). La vizitarea monumentului, în 1958, dr. Joachim Fait, directorul Institutului pentru protecția monumentelor – Filiala Berlin – din R.D.G., mi-a atras atenția asupra clarității cu care fațada de est a navei centrale romanice – conservată integral – se țese cu primele două nivele executate din piatră, ale turnului. Adăugarea a încă două etaje la turnul corului, precum și suprainălțarea na-

interiorul turnurilor transilvănene la nivele destinate exclusiv apărării ci numai la încăperile cu rol de tribună, capelă sau loc de intrare în biserică –, ar constitui un lux neobișnuit în tratarea funcțională a dispozitivelor de fortificație, S-ar putea, deci, să ne aflăm în fața unei nave refăcută ulterior, cu modificarea orientării și nu este exclus ca presupusul cor fortificat să fie în realitate un turn clopotniță cu tribună la primul etaj. Elucidarea acestui aspect va fi posibilă prin efectuarea unor sondaje, care să cerceteze eventualitatea existenței unei arcade înzidite ulterior, la etajul I, racordarea turnului cu nava – în special pentru latura navei situată în retragere față de turn și orientarea bisericii.

Prezentarea unui grup de monumente aparținînd aceluiași stil implică o triere atentă a exemplelor semnificative. Încărcarea textului cu elemente neconcludente, la care nu pot fi constatate – în stadiul actual al cercetărilor – nici măcar influențe de tradiție romanică¹⁹, contribuie la accentuarea confuziilor.

vei, sînt sensibil diferențiate prin executarea lor în cărămidă.

¹⁹ Biserica reformată din *Cetariu* cuprinde – conform afirmațiilor autorului – „în construcția turnului, pînă la înălțimea primului etaj, un fragment original” (p. 42, r. 19–20), construit din cărămizi ale căror dimensiuni constituie pentru autor un element de datare la sfîrșitul secolului al XIV-lea, începutul secolului al XV-lea.

Din etapa originară de construcție, biserica reformată din *Hodaș* păstrează numai partea de vest a navei, cu fragmente de picturi care – conform afirmației autorului – nu pot fi anterioare secolului al XV-lea (p. 44, r. 8–16). Nu există deci argumente, în stadiul actual al cunoștințelor, pentru clasarea fragmentului de navă în epocă romanică, dată fiind frecvența acestui tip de plan în Transilvania. Biserica din *Fughiu* este inclusă în studiul arhitecturii romanice din Bihor în baza unor ferestre „semicirculare” (p. 46, r. 4–5), care apar dreptunghiulare în figura 32 de la p. 43. Este evident că forma actuală a ferestrelor este rezultatul unor modificări, dar ea nu permite aprecierea formei originare. Biserica din *Haieu*, construită din cărămidă și piatră și refăcută în 1857, păstrează „un nucleu de piatră de calcar original, databil spre sfîrșitul secolului al XIII-lea” (p. 49, r. 13–19). Deducînd din această formulare existența unui emplecton cu paramente refăcute ulterior, ne întrebăm în ce măsură este posibilă încadrarea în arhitectura romanică a unei biserici-sală cu cor patrat, la care nu se cunoaște proporția refacerilor.

Arh. EUGENIA GRECEANU

V. DRĂGUȚ: „PICTURA MURALĂ DIN TRANSILVANIA”*

Rezultat al unor îndelungi cercetări, studiul de față umple un gol de multă vreme resimțit în literatura noastră de specialitate: o sinteză asupra picturilor murale din secolele XIV–XV, aflate în bisericile românești din Hațeg, Zarand, Bihor, Banat.

Structura cărții este complexă. Pe scheletul cronologic, dar depășindu-l, atît pe el cît și obișnuita interpretare (prezentă aici în măsura în care se întretese cu propria problematică a studiului) a faptelor istorice de

ordin politico-social, cu ecurile lor pe plan artistic, autorul sondează materialul de studiu, urmărind niște coordonate clare, care îl conduc spre ridicarea unui edificiu alcătuit din cîteva idei mari spre care converg atît analiza detaliată, stilistică și iconografică, cît și concluziile care se impun cititorului cu o evidentă logică de necontestat.

Prima dintre marile idei ale studiului este urmărirea pașilor picturii murale românești din Transilvania spre definirea unui profil

propriu. Este urmărită astfel, evoluția acesteia de la faza împrumuturilor din pictura occidentală, considerate ca un „mijloc necesar pentru asigurarea îmbogățirii și diversificării creației artistice locale”, la cea a „primelor sinteze locale”, reprezentată prin ansamblurile de la Leșnic, Crișcior, Ribița etc., opere datorate în mare parte unor zugrăvi români care folosesc alături de elemente de tradiție bizantină și unele româno-gotice provinciale, devenite tradiționale, conferind lu-